

Ж. О. Янковська

СИМВОЛІКА РІЗНИХ ФОРМ ХЛІБА В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються українські традиції, звичаї, обряди, фольклор, які наповнені різноманітними символами, однак сьогодні є недостатньо дослідженими і становлять неабиякий інтерес для науковців. Досліджено полісемантичну символіку різних форм хліба у календарній обрядовості українців. Спеціального дослідження на цю тему немає, лише в окремих працях про календарну обрядовість принагідно згадується утилітарне або символічне використання тієї чи іншої форми.

Ключові слова: календарна обрядовість, символіка хліба, Різдво, Дідух, кутя, Великдень, Русалії, жнива, обжинковий вінок.

Zh. O. Iankovska

THE SYMBOLISM OF VARIOUS BREAD SHAPES IN CALENDAR CEREMONIALISM OF UKRAINIANS

The Ukrainian traditions, rituals, folklore are full of different symbols which are not enough researched nowadays and are very interesting for scientists. The article deals with the research of multi-semantic symbolism of different forms of bread in the Ukrainian calendar ritualism. There is no special research on this theme.

Key words: calendar ritualism, the symbolism of bread, Christmas, Diduh, kutia, Easter, Rusalis, reaping, reaping chaplet.

Оскільки тема про символіку хліба є надзвичайно об'ємною і, можна сказати, багатоплощинною, то з огляду на логічну послідовність викладу матеріалу в цій статті ми звернулися до символу хліба в широкому розумінні – від збіжжя до різних форм випічки, які використовувалися у календарних обрядах як найдавніші його вияви.

Українські народні звичаї та обряди надзвичайно багаті на різноманітні символи. Виникаючи і розвиваючись як семан-

тично насичені дієства, та завдяки різноманітній символіці вони часто самі перетворювалися на магічно-символічні акти. Серед чисельних обрядово-звичаєвих символів особливо привертає увагу образ хліба. Можна стверджувати навіть, що домінуючим символом в українській календарній та родинній обрядовості (та супровідних фольклорних текстах) є хліб, – як основа хліборобської нації, як її духовна і моральна цінність. Хліб для нашого народу був і залишається не лише категорією виміру добробуту. Він здавна був для українців мірилом духовності, людськості, внутрішньої культури, моральної чистоти, совісті. Хліб – це знак самого життя, його обожнюють, до нього звертаються, як до живої істоти, з ним поводяться бережно.

Через символ хліба можна простежити цілісність національного світогляду, що існує у глибинній національно-культурній традиції і всеохопності національного світоглядного мислення – природно-астрального, господарського та родинного. У такому розумінні хліб виступає не просто як символ, але і як ідея, як незмінна основа людського життя, що реалізується в обрядовості та фольклорних текстах.

У наукових дослідженнях минулого та сучасності зустрічаємо висвітлення окремих аспектів значення хліба в українських обрядах. Зокрема, про хліб як субстантив святості, вічності, елемент людського буття і продовження роду дізнаємося із праць В. Скуратівського, О. Воропая, С. Килимника. З боку окремих аспектів цей символ висвітлено або акцентовано на його значенні у дослідженнях М. Грушевського, Хведора Вовка, М. Костомарова, П. Чубинського, А. Кримського та М. Сумцова, О. Потебні, Л. Виноградової, Ю. Крутя. Космогонічну семантику цього символу, очевидно, найбільш яскраво висвітлив К. Сосенко у своїй монографії “Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера”. Звичайно, емпіричною базою для цих і багатьох досліджень стали фольклорні записи названих та інших збирачів народної творчості, зокрема Зоріана Доленги-Ходаковського, Вацлава з Олеська, А. Метлинського, В. Гнатюка і т. ін. Проте поки що на сьогодні не маємо цілісного, багатоаспектного дослідження на цю тему.

Хліб є визначальним символом в українському обрядовому фольклорі (а у виконанні обрядів, як відомо, закладено основи саме духовних переконань людини), і не лише тому, що він є життєдайним з погляду фізіологічної, а тому, що є ще й, як зазначено вище, визначальним моральним імперативом. Кожен обряд має свої варіанти у трактуванні значення цього символу.

Перш ніж звернутися до аналізу конкретного обрядового матеріалу, зауважимо, що символічними є вже самі форми хліба, використовувані та відображені в українській обрядовості, як, наприклад, колос, сніп, зерно, кутя, житній та пшеничний хліб, різного роду ритуальні хліби. До кожного свята чи обряду випікався хліб певного вигляду і форми, що має чисто символічне, а часто і магічне значення.

Життя хлібороба-українця в давнину повністю було підпорядковане календарним хліборобським обрядам. На річне коло сонця накладався річний хліборобський цикл та коло родинної обрядовості, тісно пов'язане з календарними обрядами, утворюючи, отже, потрібне обрядове коло, в якому наскрізним є поетичний символ хліба з усіма своїми похідними та багатю варіативністю.

У цьому колі української обрядовості зберігається культ, де хліб виступає, насамперед, як символ космогонічний.

З самого початку хліб традиційно мав круглу форму і вже цим самим символізував сонце, яке в дохристиянський період було одним із найбільш культивованих божеств. Як зазначає Ю.З. Круть у дослідженні “Хліборобська обрядова поезія слов'ян”, “сонце вважалося творцем урожаю, першопричиною земних природних явищ. Йому поклонялися, перед його всемогутньою величчю схилялися, до нього звертали свої погляди, виголошували певні обрядові формули” [6, 5], саме тому, мабуть, і перші хлібні пожертвування були принесені сонцю, а пізніше ритуальні хліби починають відігравати певні функції у християнських обрядах та при церковному богослужінні (і це є окрема, не менш важлива тема для дослідження).

Початок річного кола сонця (“народження сонця”, “сонцестояння”, “сонцеворот”) збігається з початком хліборобського циклу обрядів, які в похристиянську епоху знайшли свій вияв у святі Різдва Христового і відбилися в обрядовому фолькло-

рі (колядках, щедрівках, засівалках, театралізованих дійствах). Ми знаємо, що у Різдвяні свята використовуються різні форми обрядового хліба: Дідух, кутя, паляниці, книші, пироги та ін. Є підстави вважати, що за давньосимволічним значенням ритуального хліба до цієї ж групи свят слід віднести й Андріїв день (13 грудня). Це свято передувало “народженню сонця”, а калита (обрядовий корж) є його символічним образом. Саме тому, мабуть, у багатьох місцевостях калита під час театралізованої гри підвішувалась до сволюка на червоній стрічці та підтягувалася вгору, будучи недосяжною для учасників дійства. З цього приводу М. Сумцов зазначає: “На саме святкування Андрієвого дня “калита” потрапила, можна припустити, з Різдвяного свята. У литовців тотожний обряд буває на святкуванні Різдва Христового” [9, 11]. А в дослідженні К. Сосенка читаємо, що надкушена калита – це символ “меншіючого місяця” [8, 55]. Обряд “калити” закінчує річне коло сонця, тому, напевне, обрядовий корж з’їдають, що символізує “смерть сонця”.

Зупинимось дещо детальніше на значенні окремих форм хліба, що використовуються або випікаються на Різдвяні свята. Мабуть, найбільш значимим серед них є Дідух (Дід, Коляда). Дідух був символічним божеством нового врожаю, оберегом. Тому господар, ставлячи його на покуті, промовляє слова приблизно такого змісту: “Наситив еси, напоїв, нагодував, нагрів нас і нашу худібку, оберіг нашу ниву – подай це ще краще цього року” [5, 23]. Окрім того, обрядова регіональна назва цього житнього, пшеничного або збірного снопа (Дідух – Дід-Дух) дозволяє вважати, що це був ще й символ пошанування предків, а місце зосередження душ (духів) померлих родичів, які приходять у Святі вечори до свого роду (у Різдвяні свята культ пошанування предків надзвичайно розвинений).

Інші форми різдвяного хліба зосереджували в собі головним чином мітологічну символіку – були космогонічними символами астральної трійці (сонце, місяць, зорі чи сонце, місяць, дрібен дощик) або якихось елементів із неї. І основною функцією, яку виконувала вся ця система хлібів-символів, була функція заклинання на новий врожай. Яскравим свідченням цього є обрядові тексти колядок, щедрівок, примовлянь, віншівок, засівалок, театралізованих дійств.

Стоїть же, стоїть нова світлонька,
А в тій світлонці тисовий столик,
При тім столику три гості сидять,
Три гості сидять, три товариші.
Один товариш – ясне сонечко,
Другий товариш – та місяченько,
Третій товариш – та дрібен дощик.
Сонце мовить: “Нема над мене.
Як же я зійду в неділю рано,
Огрію ж бо я гори й долини,
Гори й долини, поля й дуброви;
Морози спадуть, а роси стануть”.
Місяць же мовить: “Нема над мене.
Як же зійду я разом з зорями,
Урадуються гості в дорозі,
Гості в дорозі, війська в обозі”.
Дрібен дощ мовить: “Нема над мене.
Як же я піду три рази мая,
А зрадується жито, пшениця,
Жито-пшениця, всяка пашниця.
Будуть снопоньки, як повозоньки,
Будуть копоньки, яко звіздоньки” [4, 264].

У наведеній колядці чітко виведено образ астральної трійці у вигляді “трьох гостей, трьох товаришів”, серед яких чітко виділяється “ясне сонечко”.

В іншій колядці, окрім зазначених космогонічних персонажів, згадуються інші символічні форми хліба. Наприклад, часто у зверненні до господаря, якого величають, говориться:

Застеляй столи, клади калачі,
Клади калачі з ярої пшениці...
Дарує Господь два лани жита,
Два лани жита, третій пшениці,
Третій пшениці на паляниці... [4, 265]

Так, калач (у деяких регіонах корочун) – обрядовий хліб з нового врожаю (ярої пшениці) є не лише космогонічним сим-

волом, він, по суті, є даром при зустрічі дорогих гостей. У пізніших, трансформованих, варіантах цими гостями є святі (або Ісус, Божа Матір і Святий Петро). У розглянутому тексті християнський мотив виражено словами “дарує Господь два лани жита, два лани жита третій пшениці...”. У цьому випадку “два лани жита” символізують хліб щоденний, а “третій пшениці на паляниці” – хліб святковий.

Щодо символу “ярої пшениці”, то Ксенофонт Сосенко пояснює його так: “Фраза “яра пшениця” має своє окреме значіння, вона є символом збіжа весняного, зродженого у весну світа, т. є. в його почині” [Там само, 168].

У багатьох різдвяних обрядових текстах, особливо колядках, щедрівках (як, до речі, і в наведеній вище) спостерігаємо досить природне поєднання давньої символіки із християнською. Як приклад можна навести й іншого плану обрядовий текст. Коли господиня несла кутю та узвар на покуть, до Дідуха (один із давніх елементів жертвоприношення), то промовляла: “Прийми, праведне сонце та святі душеньки, свою їжу й питво, щоб і на той рік вам принесли” [Там само, 232-233].

У записках колядок і щедрівок В. Гнатюка знаходимо цікаву колядку про походження першого збіжжя і рослин (її приводить у своєму дослідженні К. Сосенко):

... А в тім гніздоньку три голубоньки:
Юж ся впустили в глибокее море,
В глибокее море на самое дно.
Винесли нам три пожитоньки.
Перший пожиток – возиме жито,
Возиме жито людям на хлібець;
Другий пожиток – яру пшениченьку,
Яру пшениченьку на проскіроньку
До служби Божой, до церковоньки;
Третій пожиток – зелену траву,
Зелену траву для худобоньки [Там само, 304].

У цій колядці “яра пшениченька” – не просто хліб святковий, а святий, як тіло Ісуса Христа – “на проскіроньку до служби Божой, до церковоньки”.

В окремих колядках і щедрівках яра пшениця символізує не лише народження нового збіжжя, нового хліба, але й є символом вічності людського буття, символом продовження роду, як, наприклад, у колядці “Косив Стефусьо яру пшеницю” чи “Ой дуб на березу низенько схилився” [Там само, 290].

У багатьох обрядових текстах оспівується праця біля хліба, як святешна, духовна, небуденна, як така, що сприяла не лише матеріальному достатку, але й гармонії відносин:

Чи є, чи нема господар дома?
В стодолойці є, житейко віє.
Ходімо ми му заколядуймо,
Чи не дасть він нам по коробойці? [Там само, 270]

Це зовсім не означало, що люди справді у таке свято працювали. Оспівування такої праці означало побажання господарям блага мати її, бо з нею у дім приходили достаток, багатство, злагода.

У новорічній поезії хліборобського циклу при побажанні достатку господарям (і, насамперед, мали на увазі хліб) та вихваляючи їхні чесноти досить часто видавали бажане за дійсне, використовуючи засіб гіперболізації, про що М. Грушевський писав так: “Ті описи багатства, життя, краси, мудрості господаря... се не прості поетичні прикраси-перебільшення: се магичні закляття на щастя, оперті на вірі в чудодійну здібність слова наводити те, що ним сказане. Коли колядники малюють в таких перебільшених рисах багатство дому, незчисленні урожаї, безконечні стада господаря, вони зовсім не мають заміру описувати дійсність, і так не розуміють того хазяї – се була б нераз занадто гірка іронія! Колядники своїми розкішними образами накликають се багатство, щастя, ману і славу на свого господаря” [2, 136]. Найчастіше такі гіперболізації зустрічаються у новорічних віншуваннях та засівалках.

У різдвяних святкових текстах (як і явно в самому обряді) зустрічаємо ще один вид обрядового хліба. Це пироги.

...Як не даси пирога,
Візьму вола за рога... [4, 332]

Пирогоми обдаровували колядників, щедрівників, пригощали гостей. Пирогои носили діти “вечеряти” бабі-повитусі та хресченим батькам. Обряд носіння “вечері” вже належить до родинного кола новорічних обрядів. Пирогои також символізували багатство і достаток. Саме тому на Багатий Вечір батько, ховаючись за пирогами та калачами, питає, чи бачать його діти. Коли вони відповідали, що ні, то він казав, що аби й на той рік так не бачили. Але можна простежити і більш давню символіку цієї страви. Як зазначає К. Сосенко, “це символічна страва, злучена з культом місяця й нагадуюча полумісяць, або серп місяця... Пшеничне зерно – золотисте, овальне й розділене на дві півкруглі половинки, це немов злучені в мініатюрі: місяць на склоні повні та місяць-молодик... Так виходило би, що пироги з пшеницею це всесторонній символ місяця: зверхною подобою зерна пшениці, її продуктом – пшеничною мукою та пшеничною начинкою, а в кінці зверхною подобою пирогів. Пирогои з маком, це подвійна символіка: бо крім їх символічної подоби є в них і символічний внутрішній зміст пирогів. Мак на святий вечір – це символ сівкості й розродчості, яку так само приписують силі місяця. ...Отже, пироги з маком – це подвійний символ – місяця і зорі” [8, 135-136]. Із зазначеного вище бачимо, що основна обрядова різдвяна страва кутя символізує, окрім багатства і нового врожаю, ще й місяць (варіативність у значенні символу). Чи не тому, коли ворожать на куті у Святий вечір, то підкидають її вгору.

Різдвяні театралізовані народні дійства “Маланки” та “Водіння кози” за основу також мають хліборобські мотиви. Вже сама коза, як відомо, є у нашого народу символом родючості й достатку:

Де коза ногою, там жито копою,
Де коза рогом, там жито – стогом! (Власні записи)

Ці слова, очевидно, збереглися з тих часів, коли в давнину, посіявши зерно, замість боронування заганяли на поле череду кіз, і ті своїми гострими копитцями загортали його на потрібну глибину, не затоптуючи поля. Це одна із причин. Можуть бути й інші припущення. Адже відомо, що козу людина приручила раніше від

інших домашніх тварин. Це був один із перших слов'янських тотемів. Роги кози своєю формою нагадують півмісяць, або місяць-молодик, який у слов'ян був чи не найпершим божеством родючості. Окрім того, доведено, що першопочатково пироги мали не круглу форму, а півмісяця (така їхня форма і до сьогодні збереглася на Вінничині, подекуди на Полтавщині).

І, нарешті, основна різдвяна страва – кутя – це ніби узагальнюючий символ усіх форм хліба, про які говорилося вище, оскільки є їх першопочатком.

Завершується хліборобський цикл зимових календарних свят Масляною. Сам обряд Масляної означає відродження сонця, тому великі круглі млинці та вареники, які готують у ці дні, є космогонічними символами сонця і місяця. На Масляну найбільш поширені родинні гостини, де співали застільних пісень, оспівуючи хлібосільність господарів:

Ой, вип'ємо, родино,
Щоб нам родило,
І житечко, і овес –
І зібрався рід увесь [1, 201]

Жито і овес тут є символами міцності родинної спілки.

Весняний хліборобський цикл фольклору також містить у собі багату символіку хліба. Найчастіше вона є ідентичною до тієї, що закладена у колядках і щедрівках (відомо, що ці тексти близькі за походженням):

– Ой весно, весно, днем красна,
Що ж ти нам, весно, принесла?
– Принесла я вам літечко,
Ще й рожевую квіточку -
Хай вродиться житечко,
Ще й озимая пшениця
І усякая пашниця [7, 45].

А елементи астральної трійці (“сонечко”, “дрібен дощик”) подибуємо більше у дитячих веснянках. В окремих хлібороб-

ських веснянках відображено весь процес вирощення хліба від початку і до кінця:

Орел поле ізорав,
Пшеницею засіяв,
Криличками зволович,
Дрібний дощик примочив,
Щоб косарі скосили,
Молодці згребали,
А дівчата зв'язали –
На коровай держали [4, 87].

Досить часто у веснянках згадується бог весняної родючості та плодючості Ярило (чи не звідси походить назва “ярі”, “яра пшениця”?). Наприклад:

Волочився Ярило по всьому світу,
Полю жито родив, людям – діток плодив.
Де він ногою – там жито копою,
А де він походить – колос уродить [3, № 3].

Бог Ярило, а також жито в цьому випадку виступають не лише символами багатого майбутнього врожаю, але й символізують вічність людського буття, продовження роду (що безпосередньо між собою пов'язано); саме тому Ярило “людям діток плодив”, бо як буде хліб, то продовжуватиметься рід людський.

Як дізнаємося із багатьох досліджень, пізніше уособленням Ярила став святий Юрій, до якого у веснянках звертаються з аналогічними проханнями:

Юрію, вставай рано,
Відмикай землю,
Випускай росоньку
на теплеє літо,
На буйнее жито,
Ядристее!
Колосистее! [Там само, № 74]

На дні зустрічі весни припадає християнське релігійно-родинне свято Великодня, коли випікають обрядовий хліб – “паску” або “бабу”, що зосереджує в собі як давню космогонічну символіку, так і надзвичайно багату християнську. Вже сам обряд випікання цього святкового хліба в різних регіонах України настільки багатий ритуальними елементами, що заслуговує на окрему увагу і дослідження.

Менш розгалужена, хоч і дуже важлива, символіка хліба у поетичних текстах та обрядах русалій (Зелених свят), петрівчаних та купальських. Це дні найщедрішого сонця, найвищого буяння природи і визрівання хліба. Тому русальні пісні на хліборобську тематику найчастіше мають обережливу функцію:

Проведу я русалочки до бору,
Сама вернуся додому!
Ой коли ж ми русалочки проводили,
Щоб до нас часто не ходили
Да нашого житечка не ламали;
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку [4, 120].

Ця русальна обрядова пісня, мабуть, виконувалась під час обряду “водіння Русалки” (в деяких регіонах “водіння Тополі”, “водіння Куста”). Символіка оберігання має тут двоякий зміст: перше – збереження урожаю від зглумлення та злих сил; друге – можна провести паралель із весільною символікою, де колос символізує дівочу косу (віночок – дівочтво). І слова “наше житечко в колосочку, а наші дівочки у віночку” означають, що у цей переджнивний час не одружуються, весілля, як правило, планувалися на осінній період, коли зібрано і спорано весь урожай. В останньому (і багатьох інших) прикладі обрядового тексту бачимо взаємозв’язок календарної та родинної обрядовості, а, відповідно, і накладання або паралельність смиволічних образів. Очевидною є така паралель у літній календарній обрядовості: буяння природи, досягання врожаю і “буяня” та “досягання” почуттів, визначення симпатій серед молоді.

Подібну або мітологічну символіку зосереджують в собі й

купальські пісні з тією відмінністю, що в них посилюються обережливі мотиви у зв'язку з активізацією злих сил. Часто короткі купальські тексти містять замовляння, заклинання у “чистому” майже вигляді:

Марія Івана в жито кличе,
Марія Івана в жито кличе:
– Ой ходім, Іване,
В нашім житі сам бог ходить,
Сам бог ходить – жито родить,
Ядро з відро, колос – на добро! [3, № 94]

Як уже зауважено, в цей час активізувалися злі (відьомські) сили, тому існують і тексти, які зосереджують у собі негативну енергію і символіку. Ю.З. Круть у праці “Хліборобська обрядова поезія слов'ян” приводить зразки текстів-проклять, які говорили чаклуни, відьми, коли “робили закрутки, заломы” на хлібному полі: “Закручую колоски в землю, а лихо в сім'ю”, “Закручую навпаки, щоб не було ні хліба, ні муки”, “хто буде жати, той буде лежати, хто буде косити, буде голосити” [6, 41]. Відповідно, позитивні тексти сповнені обережливої магії проти відьомської сили:

Купала Івана на вулицю звала:

– Ходім Іване, на вулицю,
Та підемо в чисте поле,
В чисте поле – жито глядіти,
Від змії, від злої відьми:
Вона в полі заломы ламає,
У корів молоко забирає [3, 199].

Петрівчані пісні уже сповнені жнивного духу. На цей час уже колос повний, стиглий, тому святу Петра і Павла часто приурочують обряд зажинок. Кажуть, що соловей у цей час покидає співати, бо “колосом удавився”.

Весь жнивний фольклор сповнений урочистого пафосу. Робота біля хліба була хоч і важкою, але приємною і виконувалася поважно, з душею, статечно, з гордістю за вирощений вро-

жай. Таким настроєм сповнені зажинкові, жнивтарські та обжинкові пісні, в яких найчастіше знову ж таки присутні символи астральної трійці (“серпи золоті”, “солнійко”, “росиця”) [4, 213] і які серед українських обрядових текстів, мабуть, найбільш історично та класово поділені.

В обжинкових піснях зустрічаємо надзвичайно місткий символ – образ обжинкового вінка. Його з колосся сплітали дівчата, прикрашали польовими квітами і одягали найкращій жниці. Цей вінок символізував щедрий врожай та успішне завершення жнив, а своєю колоподібною формою нагадував сонце (коло сонця) і безперервне коло хліборобського циклу жнив. Женці в обжинкових піснях вшановували цей вінок, “вищий від плота, ще дорожчий від золота”:

Котився віночок по полю,
Просився хазяїна в стодолу:
Пускай, хазяїн в стодолу,
Вже я набувся на полю,
Вже я на полю набувся,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси напився.
Я недовго полежу,
Зараз в поле побіжу [Там само, 247].

Як бачимо, обжинковий вінок увібрав у себе символи насамперед космогонічні, а слова “я недовго полежу, зараз в поле побіжу” означають початок нового циклу хліборобських робіт, а саме: посів озимих і т. ін.

У деяких регіонах України обжинковий вінок називають короною, що також відображено в обрядових текстах (як у пісні “Ходив бог по полю – загубив корону” [3, № 22]), де цей вінок є “короною” сонця.

Щодо родинного кола свят, то найбільш розмаїтою символіка форм і значень хліба є у весільній обрядовості та фольклорі. Але це досить широка тема, яка заслуговує на окрему увагу.

Отже, як бачимо, символіка хліба в українській обрядовості є надзвичайно різноманітною та полісемантичною. Якщо залу-

чити до аналізу більшу кількість фольклорно-обрядових текстів, то можна було би простежити ще низку відмінностей та нюансів у значенні цього символу, поетична образна система значень якого дає змогу судити про рівень осмислення та ставлення народу до своїх духовних та моральних цінностей, естетичного бачення світу. Різноманітні прояви обрядового використання хліба та поетичної його символіки в обрядовому фольклорі тим більше заслуговують на увагу, що зумовлені різними сторонами морально-етичного, естетичного та релігійно-культурного світогляду і побуту українців.

Література:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. – Мюнхен, 1958.
2. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – Т. I.
3. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Головний редактор Москаленко М. – К., 1988.
4. Календарно-обрядові пісні / Відповідальний редактор М. М. Пазяк. – К., 1987.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К., 1994. – Т. I.
6. Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К., 1973.
7. Скуратівський В. Що ти нам, весно, принесла? // Дванадцять місяців, 1994 рік. – К., 1993.
8. Сосенко К. Історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – К., 1994.
9. Сумцов Н. О. Сборник статей по истории южнорусской словесности. – К., 1886. – Т. I.